

หลักฐานในพุทธปรัชญา

พุทธศาสนาเป็นสถาบันทางสังคมอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับสถาบันอื่น ๆ สถานภาพของสถาบันอื่นทั้งหลายต่างก็ตกอยู่ภายใต้ความเปลี่ยนแปลง ขัดแย้งและผันแปรสภาพได้เช่นเดียวกัน (บุญนิลเกษ, 2525 : 28) ศาสนาใดไม่มีการพัฒนา ศาสนานั้นก็ไม่เจริญและแผ่กว้างออกไปได้ และในที่สุดก็ต้องดับสูญหายไป ซึ่งการพัฒนาอันไม่ได้หมายถึงการแก้ไขตัวบท หรือหลักธรรมสำคัญของศาสนา เพราะถ้าแก้ไขตัวบทหรือหลักธรรมสำคัญของศาสนา จะกลายเป็นการแต่งตั้งหรือประดิษฐ์ศาสนาขึ้นมาใหม่ต่างหาก แต่หมายถึงการแก้ไขวิธีการและปฏิบัติการบางอย่างของศาสนาเท่านั้น เพราะฉะนั้น ทุกศาสนาถึงจะมีนิกายมากมายสักเพียงใด และกาลเวลาผ่านไปสักเท่าใด หลักธรรมหรืออุดมการณ์ของศาสนาเดิมนั้น ก็หาได้เปลี่ยนแปลงไปด้วยไม่ (อภิรัช โพรธิประสิทธิ์ศาสตร์, 2534 : 1)

รวี ภาวิไล ได้กล่าวไว้ว่า ศาสนา คือ ระบบคำสอนที่รับว่าการประพฤติปฏิบัติที่เหมาะสมที่สุด เพื่อดำเนินชีวิตที่อิงตามความคิดของผู้ริเริ่มสอนซึ่งเรียกว่าศาสดา หลักศาสนาจะอาศัยรากฐานความเชื่อ หรือความรู้ความเข้าใจ ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติของมนุษย์ ของชีวิตและโลก ไม่ว่าจะประกาศความเชื่อหรือความรู้ความเข้าใจนั้นชัดเจนหรือไม่อย่างไร เมื่อมนุษย์แตกต่างกันหลากหลายด้วยประสบการณ์ สภาพแวดล้อมทางกายภาพและทางสังคม ก็เป็นธรรมดาที่โลกทัศน์ของผู้คน ประกอบกับสติปัญญาที่ได้พัฒนามาแตกต่างกัน ย่อมทำให้เกิดศาสนาขึ้นมากมายหลายรูปแบบในโลก ความคิดเห็นของแต่ละคนที่มีต่อคัมภีร์อันตนได้ร่ำเรียนมานั้น แยกแยกออกเป็นมติ ต่างคนต่างเข้าใจอย่างหนึ่ง อีกคนหนึ่งเข้าใจไปอีกอย่างหนึ่งไม่ตรงกัน ต่างฝ่ายยึดมติของตนว่าถูกต้อง ของผู้อื่นผิด เพราะปุถุชนเรานั้นมักจะเข้าข้างตนเองเสมอ โดยไม่ได้คำนึงถึงเหตุผลอะไรนัก และเมื่อตนถือมติดีก็อดไม่ได้ที่จะมีกันว่า ใครจะดีกว่าใคร หน้าเขาก็เลยแตกสามัคคีแล้วนิกายก็เป็นเงาตามทันที (เสถียร โพรธิประสิทธิ์, 2513 : 1, 5)

การที่พุทธศาสนาต้องแบ่งออกเป็น "เถรวาท" ฝ่ายหนึ่งและ "อภยวาท" ฝ่ายหนึ่งนั้น มีสาเหตุขึ้นต้นมาจากความแตกต่างทางความคิดในระหว่างพระเถระชั้นผู้ใหญ่ ภายหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานประมาณ 100 ปี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องพระวินัย ความแตกต่างทางความคิดได้คลี่คลายตัวออกมาเป็นความแตกต่างนั้นก็ยิ่งชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะมีปัจจัยเรื่องวัฒนธรรมท้องถิ่นและดินฟ้าอากาศเข้ามาประกอบด้วย

พุทธศาสนาได้แพร่หลายออกจากประเทศอินเดียเป็นสองสายใหญ่ ๆ ด้วยกัน สายแรกมุ่งลงทางใต้ไปยังประเทศศรีลังกา พม่า ไทย ลาว และเขมร ประเทศต่าง ๆ เหล่านี้เป็นประเทศเล็กที่มีอิทธิพลอารยธรรม และยังไม่มีความสำคัญเป็นของตนเองมาก่อน จึงรับเอาพุทธศาสนาทั้งหลักคำสอน

และรูปแบบทั้งหมดได้โดยง่าย อีกทั้งเป็นประเทศที่อยู่ในเขตร้อนจึงไม่มีปัญหาในการปรับตัวมากนัก อีกสายหนึ่งมุ่งขึ้นทางเหนือไปยังประเทศจีน ธิเบต เกาหลี ญี่ปุ่น และวกกลับลงมาเวียดนาม จีน นั้นเป็นประเทศใหญ่และเป็นอู่อารยธรรมที่สำคัญของโลก มีศาสนาที่สำคัญของตนเองอยู่ก่อนถึงสอง ศาสนาคือ ศาสนาขงจื้อและศาสนาเต๋า เมื่อพุทธศาสนาเข้าไปในประเทศจีนต้องปะทะเข้ากับกระแส ของปรัชญาจีน ก่อให้เกิดการปรับตัวและเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงทั้งแก่พุทธศาสนาและแก่อารย ธรรมจีนเอง ทำให้พุทธศาสนามีลักษณะแตกต่างออกไปอย่างเด่นชัด พุทธศาสนาจึงถูกหล่อหลอมด้วย อารยธรรมจีนก่อนที่จะส่งผ่านไปยังเกาหลี ญี่ปุ่น และเวียดนาม นอกจากนั้นประเทศเหล่านี้ส่วนใหญ่ อยู่ในเขตหนาวจึงมีการปรับตัวให้เข้ากับสภาพของดินฟ้าอากาศด้วย

พุทธศาสนาฝ่ายอนุรักษ์นิยม (conservative) ได้เจริญรุ่งเรืองอยู่ในประเทศต่าง ๆ ทางฝ่าย ใต้เรียกกันว่า พุทธศาสนาฝ่าย "หินยานหรือเถรวาท (Hinayana or Theravada) ส่วนพุทธศาสนา ฝ่ายเสรีนิยม (liberal) ได้เจริญรุ่งเรืองอยู่ในประเทศต่าง ๆ ทางฝ่ายเหนือ เรียกกันว่าฝ่าย "มหายาน หรืออจารียวาท" (Acariyavada or mahayana) ส่วนพุทธศาสนาในประเทศอินเดียนั้นได้ค่อย ๆ มีผู้นับถือน้อยลงเป็นลำดับ (ทวีวัฒน์ ปุณฺณทริวัฒน์, 2526 : 260-281)

ความเป็นมาแนวคิดเรื่องอัตตา

แนวความคิดเรื่องอัตตาหรือตัวตนในปรัชญาอินเดีย เริ่มปรากฏมีขึ้นในยุคพระเวทจากแนวความคิดเรื่องเทพเจ้า ซึ่งวิวัฒนาการมาจากความคิดและความเชื่อที่มีลักษณะเป็นวิญญาณนิยม (animism) เทพเจ้ามีอยู่ มีสถานภาพเหนือสรรพสิ่ง มีความสมบูรณ์ที่สุด อยู่ในภาวะที่ไม่อาจอธิบายได้ ไม่อาจเข้าใจได้ และแนวความคิดเรื่องอัตตาหรือตัวตนมีปรากฏอย่างสมบูรณ์ในปรัชญาอุปนิษัท ซึ่งเป็นตอนท้ายของ คัมภีร์พระเวท อัตตาหรือตัวตนในปรัชญาอุปนิษัทมี 2 อย่าง คือ ตัวตนสากลและตัวตนย่อย ตัวตนสากล นั้นหมายถึงพรหมัน ซึ่งเป็นอันตมสังจะ เป็นพื้นฐานและเป็นต้นกำเนิดแห่งสรรพสิ่งในจักรวาล ตัวตนย่อยหมายถึง อาตมัน เป็นสิ่งอนุสัย (inherent) อยู่ในสรรพสิ่งเป็นคู่ (subject) ซึ่งรู้มีประสบการณ์ และทำสิ่งที่ถูกรู้ (object) ให้ปรากฏ ส่วนลัทธิอื่น ๆ เช่น ภควัทคีตา นยายะ ไวเศษิก สางขะโยคะ มีมางสา เวทานตะ ก็ได้กล่าวถึงตัวตนไว้ในทำนองเดียวกัน ปรัชญาทุกระบบของอินเดีย ที่ยอมรับนับถือในความถูกต้องและความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์พระเวท ต่างยอมรับในความมีอยู่ของอัตตาหรือตัวตนด้วยกันทั้งสิ้น แต่การอธิบายในรายละเอียดอาจมีความแตกต่างกันบ้าง ตามแต่ปัจจัยสิ่งแวดล้อมของแต่ละลัทธิ

ส่วนแนวความคิดเรื่องอัตตาหรือตัวตนของฝ่ายที่ปฏิเสธการยอมรับในคัมภีร์พระเวท ได้แก่ จารวาก เช่น พุทธศาสนา ก็มีทัศนะเรื่องตัวตนแตกต่างออกไป

จรวากปฏิเสฐการมืออยู่ของตัวตนที่เที่ยงแท้หรืออาตมัน โดยสิ้นเชิง จรวากถือว่าอาตมันหรือจิตหรือวิญญาณเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริงเป็นเอกเทศต่างหากจากร่างกายสสารหรือวัตถุถือว่าสรรพสิ่งในโลกนี้เกิดจากการรวมตัวกันของธาตุ 4 ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ กลายเป็นสิ่งต่าง ๆ เป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ เป็นมนุษย์ พืช สัตว์ ทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ธาตุ 4 เท่านั้นที่เป็นสิ่งเที่ยงแท้ และดำรงอยู่ชั่วนิรันดร

ส่วนปรัชญาเซน เป็นอีกลัทธิหนึ่งของปรัชญาอินเดียที่ยอมรับว่ามีสิ่งเที่ยงแท้ซึ่งเรียกว่า อัตตา หรือตัวตน อภิปรัชญาของลัทธิเซนจะมีลักษณะเป็นพหุสังนิยม (Pluralistic Realism) หรือสัมพัทธสังนิยม (Relativeistic Realism) กล่าวคือ จะถือว่าสิ่งแท้จริงมีจำนวนมากหลายด้วยกัน โดยลัทธิเซนจะเรียกวัตถุ (matter) ว่า อชีวะหรือปุทละ และวิญญาณ (spirit) ว่า ชีวะ ทั้งวัตถุและวิญญาณต่างก็เป็นสิ่งแท้จริงโดยสภาพของมันเอง และต่างก็ประกอบขึ้นด้วยปริมาณจำนวนมากหลายด้วยกัน

พุทธปรัชญา เป็นปรัชญาระบบหนึ่งของปรัชญาอินเดียมีลักษณะหลายอย่างที่เป็นลักษณะร่วม แต่ก็มีอีกหลายลักษณะที่แตกต่างออกไป จากปรัชญาอินเดียระบบอื่น ๆ โดยเฉพาะพุทธปรัชญามีรากฐานการเริ่มต้นที่ไม่เหมือนกับปรัชญาฮินดู ที่เริ่มต้นด้วยการค้นหา อัตตาหรือตัวตนที่แท้จริง แต่ความคิดพื้นฐานของพุทธปรัชญาเป็นความคิดเรื่องอนัตตา และการค้นคว้าเพื่อที่จะรู้อัจฉในอนัตตา และดับกิเลส ดับความทุกข์สิ้นเชิง

ความเชื่อในเรื่องของการกำเนิดสรรพสิ่ง ปรัชญาฮินดูเชื่อว่า มีพระเจ้าผู้สร้างสรรพสิ่ง ไม่ว่าจะ เป็น มนุษย์ โลกและจักรวาล และมีอำนาจในการบันดาลให้ทุกสิ่งเป็นไปตามประสงค์ของพระองค์ แต่พุทธปรัชญาไม่พยายามสร้างระบบอภิปรัชญา เช่นนั้น ไม่พูดถึงพระเจ้าผู้สร้าง เป็นต้นกำเนิดของโลกและจักรวาล ซึ่งเป็นปัญหาที่อยู่นอกเหนือประสบการณ์ ไม่ใช่ปัญหาเฉพาะหน้า

พุทธปรัชญา ไม่ยอมรับหลักความเชื่อเรื่องอัตตาหรือตัวตนตามมติของปรัชญาอินเดียระบบอื่นๆ ดังหลักคำสอนว่า ทุกสิ่งไม่มีตัวตนหรือเป็นอนัตตา ไม่มีอะไรเป็นแก่นแท้ของสรรพสิ่ง และดำรงอยู่อย่างไม่เปลี่ยนแปลง ทุกสิ่งเกิดขึ้นเพราะมีเหตุปัจจัย เปลี่ยนแปลงไปและสิ้นสุดลงด้วยเหตุปัจจัยได้เปลี่ยนแปลงและสิ้นสุดลง สรรพสิ่งทั้งหลายเป็นเพียงส่วนประกอบต่างๆ ที่มาประชุมกันเข้า หากแยกออกให้หมด ก็จะไม่พบตัวตนของสิ่งนั้นๆ เหลืออยู่ ตัวอย่างง่ายๆ ที่ยกขึ้นอ้างอิงกันบ่อยๆ ก็คือ "รถ" เมื่อนำส่วนประกอบต่างๆ มาประกอบกันเข้าตามแบบที่กำหนดก็บัญญัติเรียกกันว่า "รถ" แต่ถ้าแยกส่วนประกอบต่างๆ ออกจากกัน ก็จะหาตัวตนของรถไม่ได้ มีแต่ส่วนประกอบทั้งหลาย ซึ่งมีชื่อเรียกต่างๆ กันจำเพาะแต่ละอย่างอยู่แล้ว คือ ตัวตนของรถมิได้อยู่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านั้น มีแต่เพียงคำบัญญัติว่า "รถ" สำหรับสภาพที่มารวมตัวกันเข้าของส่วนประกอบเหล่านั้น แม้ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ นั้นเองก็ปรากฏขึ้น โดยการรวมตัวกันเข้าของส่วนประกอบย่อยๆ ต่อๆ ไปอีก และหาตัวตนที่แท้ไม่พบเช่นเดียวกัน เมื่อจะพูดว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่ ก็ต้องเข้าใจในความหมายว่า มีอยู่ในฐานะมีส่วนประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้าด้วยกัน (พระเทพเวที, 2532 : 15)

ตัวคนในพุทธปรัชญา ไม่ใช่ลักษณะแบบปรัชญาอินเดียที่ว่า จิตเป็นสิ่งเที่ยงแท้ ไม่เปลี่ยนแปลง เป็นอิสระจากร่างกาย ส่วนร่างกายเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลง ในทัศนะของพุทธปรัชญาทั้งร่างกาย (รูป) และจิตใจ (นาม) ล้วนเป็นสิ่งเปลี่ยนแปลง ไม่เที่ยงแท้แน่นอน เป็นไปตามเหตุปัจจัย ซึ่งเราจะศึกษาเรื่องอัตตาหรือตัวคนในพุทธปรัชญาถึงรายละเอียดเป็นลำดับต่อไป

หลักธรรมสำคัญ

คนเราเกิดมาดำเนินชีวิตอยู่ท่ามกลางสิ่งแวดล้อมรอบตัวมากมาย ทั้งสิ่งที่เป็นประโยชน์และก่อให้เกิดโทษในบางครั้งทำให้เรามีความสุข แต่บางครั้งก็ทำให้มีความทุกข์อย่างรุนแรง แต่จะมีคนจำนวนมากเท่าใดที่จะรู้จักตัวเองและสิ่งที่ทำให้สุขหรือทุกข์

ตัวปัญหาใหญ่ที่สำคัญก็คือ คนนั่นเอง ที่จะต้องทำความเข้าใจกันอย่างไม่รู้จักสิ้น เช่นเดียวกับปัญหาธรรมชาติคนนอกตัวอื่นๆ ปัญหาต่างๆ เกิดขึ้นเพราะมีคน ดังนั้นเรื่องของคน จึงเป็นเรื่องที่น่าที่จะให้ความสนใจ และน่าทำความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง เรื่องราวเกี่ยวกับคนนี้ก็กลายเป็นปัญหาที่ศาสตร์ต่างๆ ให้ความสนใจศึกษารวมทั้งปรัชญาและศาสนา ซึ่งก็ให้ความสนใจอย่างมาก คือปัญหาที่ว่าตัวเราเป็นอะไร ซึ่งคำตอบส่วนใหญ่ที่ได้รับคือ ร่างกายและจิต ทางปรัชญาฝ่ายตะวันตกจะให้คำตอบว่า คนประกอบด้วยร่างกายและจิต โดยเฉพาะปรัชญาอินเดีย เขาจะมีความเชื่อว่ามีจิตหรือเรียกได้อีกอย่างว่า อาตมัน เป็นสิ่งจริงแท้ ไม่เปลี่ยนแปลง เป็นอิสระจากร่างกาย มีความเป็นอมตะ เพราะร่างกายเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลง มีการเจริญเติบโต เจ็บป่วย และตายในที่สุด แต่จิตนี้ยังคงอยู่ เมื่อร่างกายแตกสลายไป จิตก็จะออกจากร่างกายชั่วคราว วนเวียนอยู่เพื่อรอการรวมกับร่างกายใหม่ที่สมบูรณ์จะเป็นเช่นนี้จนกว่าจะทำความดี มีสติปัญญาหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ไปรวมกับจิตสูงสุดที่เรียกว่า พรหมันหรือปรมาตมัน

ไพทากอรัส สอนว่า "คนเราตายแล้วเกิด วิญญาณของคนเราไม่ดับสูญ แต่จะเวียนว่ายตายเกิดไปตามผลกรรม" (พระราชวรมณี, 2540, 46)

ในทัศนะของเพลโตนั้น "มนุษย์ประกอบด้วยร่างกายและวิญญาณ ลำพังร่างกายข่อมไม่อาจเคลื่อนไหวหรือมีชีวิตขึ้นได้ เพราะร่างกายเป็นสิ่งของประเภทเดียวกันกับก้อนอิฐ วิญญาณเป็นตัวการของชีวิตและการเคลื่อนไหว" (พระราชวรมณี, 2540, 167) วิญญาณแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ วิญญาณแห่งเหตุผล และวิญญาณไร้เหตุผล วิญญาณสูงสุด คือ วิญญาณแห่งเหตุผล เป็นอมตะ ตรงข้ามกับวัตถุ ไม่มีรูปร่าง ไม่กินที่ แบ่งแยกไม่ได้ สามารถอยู่ได้โดยไม่ต้องอาศัยกายเนื้อ

โศคราตีส เชื่อว่า จิตเท่านั้นที่จะเข้าถึงสัจธรรม ร่างกายที่ห่อหุ้มอยู่นี้กลับเป็นเครื่องกีดขวางไม่ให้จิตเข้าถึงสภาวะที่แท้จริงสูงสุด

ถ้าจะอาศัยอะไรให้เข้าถึงสัจภาวะแล้วไซ้ร้ ก็ต้องใช้จิตเท่านั้นเอง...

จิตจะทำการใดได้ดีที่สุด ก็คือเมื่อไม่มีสิ่งอื่นมารบกวน ไม่มีรูป ไม่มีเสียง ไม่มีสุข ไม่มีทุกข์มาพัวพัน ละกายเสียด เกี่ยวพันกับร่างกายน้อยที่สุดที่จะเป็นได้ จนไม่มีความรู้สึกในทางกาย คือปราศจากตัณหานั่นเอง เมื่อนั้นจิตยอมมุ่งเข้าหาสภาวะที่แท้จริงอย่างเดียว (ส. ศิวรักษ์, 2609, 128)

ในทัศนะของนักปรัชญาตะวันตก เช่น โปทาโกรัส เพลโต ไสคราติส กล่าวถึงเรื่องจิตและวิญญาณ ไว้พอสรุปได้ว่า พวกเขามีความเชื่อว่า คนเรามีวิญญาณเป็นอมตะ และมีการเวียนว่ายตายเกิด (reincarnation) คือ การที่จิตหรือวิญญาณเปลี่ยนร่างจากร่างหนึ่งไปสู่อีกร่างหนึ่ง ร่างกายเปรียบเสมือนคุกที่คุมขังจิต ร่างกายเป็นเครื่องกีดขวางไม่ให้จิตเข้าถึงสภาวะที่แท้จริงสูงสุด จุดประสงค์ของมนุษย์คือ การละความสุขทางกาย เพื่อว่าเมื่อตายไปแล้ว วิญญาณจะไปรวมกับวิญญาณสูงสุด ดังเช่น ทัศนะของปรัชญาอินเดียเรียกว่า พรหมันหรือปรมาตมัน นั่นเอง

จะเห็นว่าในทัศนะเรื่องตัวตนของนักปรัชญาตะวันตกและนักปรัชญาตะวันออกมีความคล้ายคลึงกัน โดยเฉพาะปรัชญาอินเดีย แม้จะเป็นแนวคิดที่ต่างเวลาต่างสถานที่ และอยู่คนละซีกโลก และแม้จะมีทัศนะที่แตกต่างกันออกไปบ้าง เช่น ทัศนะของอริสโตเติลที่เห็นว่า วิญญาณไม่อาจอยู่โดยปราศจากร่างกาย วิญญาณไม่ใช่สิ่งที่เข้ามาสิงอยู่ในร่างกาย แล้วออกไป แต่มีความสัมพันธ์กับร่างกายอย่างแยกไม่ได้ ชโยญศรี อิศรางกูร ณ อยุธยา อ้างถึง เรเน เดส์การ์ต ว่า เขาพบว่า ความมีอยู่ของตัวตนด้วยความคิด ไม่ใช่ด้วยผัสสะ โดยที่ตัวตนนั้นเป็นสิ่งที่คิด (thinking thing) และสิ่งที่คิดนั้นก็คือสิ่งที่สามารถจะสงสัย รับรู้ ยืนยัน ปฏิเสธ มีเจตนาารมณ์ มีจินตนาการ และความรู้สึก เมื่อมีการคิดขึ้นแล้ว เขาก็อนุมานไปถึงตัวผู้คิดและสรุปว่า ฉันคิด ฉันจึงมีอยู่ ต่อไปเราจะลองหันมาพิจารณาเรื่องตัวตนในพุทธปรัชญากันดูบ้างว่าจะเป็นอย่างไร เหมือนหรือแตกต่างกับลัทธิอื่นอย่างไร (ชโยญศรี อิศรางกูร ณ อยุธยา 2517:13-14)

เสรี พงศ์พิศ (2524, 25) ได้กล่าวไว้ว่า ตามคำสอนของพุทธศาสนา คนคือปรากฏการณ์ของชีวิตอย่างหนึ่งในโลกนี้ ที่มีลักษณะพิเศษแตกต่างจากสิ่งมีชีวิตอื่น ความสนใจของคนส่วนใหญ่มุ่งเข้าหาตัวเอง ดังนั้นปัญหาเรื่องตัวตนหรืออัตตาจึงจัดว่าเป็นปัญหาที่สำคัญหนึ่งในระบบปรัชญาทั้งหลาย พุทธปรัชญาก็เป็นระบบหนึ่งที่ทำให้ความสนใจที่จะศึกษาเรื่องอัตตานี้เช่นกัน หากศึกษากันอย่างลึกซึ้งแล้ว พุทธปรัชญาจะปฏิเสธความเชื่อเรื่องอัตตาหรือตัวตน เพราะสรรพสิ่งโดยแท้จริงแล้ว จะหาตัวตนที่แท้จริง มีความเที่ยงแท้แน่นอนไม่พบเลย พบแต่ความเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา อัตตาหรือตัวตนของมนุษย์โดยแท้จริงนั้นไม่มีและธรรมชาติของมนุษย์นั้นประกอบด้วย ขันธ์ 5 หรือเบญจขันธ์ ได้แก่ ส่วน 5 ส่วน คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ขันธ์ 5 แบ่งได้เป็น 2 ฝ่าย คือ รูปและนาม หรือร่างกายและจิตใจ ส่วนที่เป็นรูปก็เป็นฝ่ายวัตถุหรือเรียกว่า รูปธรรม ส่วนที่เรียกว่านามก็เป็นฝ่ายจิตใจหรือเรียกว่า นามธรรม และส่วนของนามธรรมนี้สามารถแบ่งได้อีก 4 ส่วน เรียกว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ สิ่งมีชีวิตต่าง ๆ ล้วนประกอบกันขึ้นด้วยส่วนประกอบต่าง ๆ 5 ส่วนนี้ หากมันมีความสมบูรณ์พร้อมเป็นคน ก็ประกอบกันเข้าเป็นคน หากมีความสมบูรณ์พร้อมเป็นสัตว์ได้ ก็ประกอบกันเข้าเป็นสัตว์ เป็นสิ่งต่าง ๆ ตามความพร้อมของขันธ์ 5

ตามแนวอภิธรรมแบ่งชั้น 5 ไว้ดังนี้

1. รูปแบ่งเป็น 28 อย่าง คือ

1. มหาภูตรูป 4 (เรียกกาย ๆ ว่า ธาตุ 4)

1. ปฐวีธาตุ (สภาพที่แน่นแข็งแผ่ไปหรือกินเนื้อที่)
2. อาโปธาตุ (สภาพที่ดึงดูดซาบซึ่ม)
3. เตโชธาตุ (สภาพที่ร้อนแผ่ความร้อน)
4. วาโยธาตุ (สภาพที่สั่นไหว)

2. อุปาทายรูป (รูปอาศัยหรือรูปที่สืบเนื่องมาจากมหาภูตรูป) 24 คือ

ก. ปสาทรูป 5 (รูปที่เป็นประสาทสำหรับรับอารมณ์)

1. จักขุ (ตา)
2. โสต (หู)
3. ฉานะ (จมูก)
4. ชิวหา (ลิ้น)
5. กายะ (กาย)

ข. วิสัยรูป 5

6. รูปะ (รูป)
7. สัททะ (เสียง)
8. คันธะ (กลิ่น)
9. รสสะ (รส)

0. โภกฐัพพะ (สัมผัสทางกาย ข้อนี้นับเพราะเป็นอันเดียวกับมหารูป 3

คือ ปฐวี เตโช และ วาโย ที่กล่าวแล้วในมหาภูต)

ค. ภาวรูป 2

10. อิตถินทรีย์ (ความเป็นหญิง)
11. ปุริสินทรีย์ (ความเป็นชาย)

ง. หทัยรูป 1

12. หทัยวัตถุ (ที่ตั้งของจิต)

จ. ชีวิตรูป 1

13. ชีวิตินทรีย์ (อินทรีย์คือชีวิต)

ฉ. อาหารรูป 1

14. กวพิงการอาหาร (อาหารคือค้ำข้าว, อาหารที่กิน)

ช. ปริจเฉทรูป 1

15. อากาศธาตุ

ญ. วิญญูติรูป 2

16. กายวิญญูติ (การแสดงให้เห็นความหมายด้วยกาย)

17. วจิวิญญูติ (การแสดงให้เห็นความหมายด้วยวาจา)

ฉ. วิการรูป 5

18. (รูปสุต) ลหุตา (ความเบา)

19. (รูปสุต) มหุตา (ความอ่อนสลวย)

20. (รูปสุต) กัมมัญญูตา (ความควรแก่การงาน, ใช้การได้)

0. วิญญูติรูป 2 ไม่นับเพราะซ้ำในข้อ ญ.

ฉ. ลักษณะรูป 4

21. (รูปสุต) อุปจย (ความก่อตัวเกิดขึ้น)

22. (รูปสุต) สันตติ (ความสืบต่อ)

23. (รูปสุต) ชรตา (ความทรุดโทรม)

24. (รูปสุต) อนิจจตา (ความแปรปรวนแตกสลาย)

ช่องว่าง (อากาศ) ความเบาของรูป

2. เวทนา แบ่งเป็น 3 คือ

1. สุขเวทนา (ทางกายหรือทางใจก็ตาม)

2. ทุกข์ (ทางกายหรือทางใจก็ตาม)

3. อทุกขมสุข (ไม่ทุกข์ไม่สุข คือ เฉย ๆ บางทีเรียกว่า อุเบกขา) ; อีกอย่างหนึ่งแบ่งเป็น 5 คือ สุข (ทางกาย) ทุกข์ (ทางกาย) โสมนัส (ดีใจ) โทรมนัส (เสียใจ) อุเบกขา (เฉย ๆ) ; แบ่งตามทางที่เกิดเป็น 6 คือ เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจักขุ ทางโสตะ ทางฆานะ ทางชีวนา ทางกาย และทางมโน

3. สัญญา ความหมายรับรู้ คือ

1. รูปสัญญา ความหมายรูรูปร่าง เช่นว่า ดำ แดง เขียว ขาว เป็นต้น

2. สัททสัญญา ความหมายรู้เสียง เช่นว่า ดัง เบา ทุ้ม แหลม เป็นต้น

3. คันธสัญญา ความหมายรู้กลิ่น เช่นว่า หอมเหม็น เป็นต้น

4. รสสัญญา ความหมายรู้รส เช่นว่า หวาน เปรี้ยว ขม เค็ม เป็นต้น

5. โผฏฐัพพสัญญา ความหมายรู้สัมผัสทางกาย เช่นว่า อ่อน แข็ง หยาบ

ละเอียด ร้อน เย็น เป็นต้น

6. ชัมมสัญญา ความหมายรู้อารมณ์ทางใจ เช่นว่า งาม น่าเกลียด เที้ยง

ไม่เที่ยง เป็นต้น

4. สังขาร ตามหลักอภิธรรม แบ่งเจตสิกเป็น 52 อย่าง เป็นสังขารทั้งสิ้น สังขารชั้น จึ่งเท่ากับเจตสิก 50 อย่าง ซึ่งแยกย่อยได้ดังนี้

1. อัญญาสมานาเจตสิก (เจตสิกที่เข้าได้ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว) 11 (นับครบมี 13 เพราะเวทนาและสัญญาเป็นเจตสิกหมวดนี้ แต่ไม่เป็นสังขาร จึงตัดออกไป) คือ

1. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง) 5 คือ ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา (สมาธิ) ชีวิตินทรีย์ มนสิการ (จำนวนเดิมมี 7 ทั้งเวทนากับสัญญา)

2. ปกิณณกเจตสิก (เกิดดับกับจิตได้ทั่ว ๆ ไป ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว แต่ไม่ตายตัว) 6 คือ วิตก วิจาร อธิโมกข์ (ความป้กใจ) วิริยะ ปิตี ฉันทะ

2. อกุศลเจตสิก (เจตสิกที่เป็นอกุศล) 14 คือ

1. อกุศลสาธารณเจตสิก (เกิดกับจิตที่เป็นอกุศลทุกดวง) 4 คือ โมหะ อหิริกะ อโนคตปปะ และอุทธัจจะ

2. ปกิณณกอกุศลเจตสิก (เกิดกับจิตที่เป็นอกุศลแต่ไม่ตายตัวทุกครั้ง) 10 คือ โลภะ ทิฎฐิ มานะ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจะ ถีนะ มัทธะ และ วิจิกิจฉา

3. โสภณเจตสิก (เจตสิกดีงาม คือ เกิดกับจิตที่เป็นกุศลและอัพยากฤต)

25 คือ

1. โสภณสาธารณเจตสิก (เกิดกับจิตดีงามทุกดวง) 19 คือ ศรัทธา สติ หิริ โอคตปปะ อโลกะ อโทสะ (เมตตา) ตตรมัชฌเจตสิก (บางที่เรียกอุเบกขา) กายปัสสัทธิ (ความสงบแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมูหตา กายกัมมัณฺญาตา จิตตกัมมัณฺญาตา กายชุกตา (ความซื่อตรงแห่งความคล่องแคล่วแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตชุกตา

2. ปกิณณโสภณเจตสิก (เกิดกับจิตฝ่ายดีงาม แต่ไม่ตายตัวทุกครั้ง) 6 คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ (รวมเรียก วิริตเจตสิก 3) กรุณา มุทิตา (เรียกรวมกันว่า อัปป์มัญญาเจตสิก 2) และปญฺญา

ในพระสูตร (เช่น ส.ข.17/166)ตามปกติ ท่านแสดงความหมายของสังขาร ว่า ได้แก่ เจตนา 6 หมวด คือ รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โผฏฐัพพสัญญาเจตนา และธรรมสัญญาเจตนา แปลว่า เจตน์จำนงหรือความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมมารมณฺ์ วิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมนโวิญญาณ (แปลตามแบบว่า ความรู้แจ้งทางอารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ);

ตามแนวอภิธรรม เรียกวิญญาณชั้นรทั้งหมคว่า "จิต" และจำแนกจิตออกไป เป็น 89 หรือ 121 ดวง คือ

ก. จำแนกตามภูมิ หรือระดับของจิต เป็นกามาวจรจิต 54 รูปาวจรจิต 15 อรูปาวจรจิต 12 โลกุตตรจิต 8 (แยกพิสดารเป็น 40)

ข. จำแนกโดยคุณสมบัติเป็น อกุศลจิต 12-กุศลจิต 21 (พิสดารเป็น 37)

วิบากจิต 36 (พิสดารเป็น 52) กิริยา 20

รูป ประกอบด้วยธาตุพื้นฐานทั้งสี่คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ คือ ส่วนที่เป็นร่างกายหรือรูปธรรม หรือวัตถุต่าง ๆ บนโลก อันได้แก่รูป 28 ตามที่ได้อธิบายมาแล้ว

เวทนา คือความรู้สึกต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ ซึ่งจะเกิดขึ้นทุกครั้งที่มีการรับรู้ เป็นความรู้สึกที่คนจะรู้สึกกันโดยทั่ว ๆ ไป ไม่ว่าจะเป็นความรู้สึกถูกใจ สุขสบาย หรือทุกข์ เจ็บปวด และอีกลักษณะหนึ่งคือ ไม่สุขไม่ทุกข์ คือ เฉย ๆ ซึ่งนับเป็นความรู้สึกเช่นกัน

เวทนาเกิดขึ้นจากการที่อายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไปกระทบหรือสัมผัสกับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (เช่น ร้อน อ่อน แข็ง) ธรรมารมณ์ (ความนึกคิด) เมื่อกระทบแล้ว ถูกรู้สึก สุข สบาย พอใจ เรียกว่าสุขเวทนา แต่เมื่อสัมผัสแล้วทำให้ทุกข์ เจ็บปวด บีบคั้น เรียกว่าทุกข์เวทนา และหากรู้สึกเฉย ๆ เรียกว่า อทุกขมสุขเวทนา คนเราในวันหนึ่ง ๆ จะมีความรู้สึกเช่นนี้เกิดขึ้นตลอดเวลา สลับกันไปไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่ง ชีวิตของคนเราอาจจะมีความสุข เดี่ยวมีทุกข์ เดี่ยวหัวเราะ เดี่ยวร้องไห้ หากไม่รู้สึกเป็นสุขหรือเป็นทุกข์ อย่างน้อยก็จะมีความรู้สึกเฉย ๆ เพราะถ้าคนยังมีชีวิตอยู่ ย่อมมีความรู้สึกอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นเป็นแน่ ยกตัวอย่างเช่น การไปผจญภัยในป่า ในระหว่างการเดินทางเพื่อไปสู่จุดหมายย่อมมีความรู้สึกยินดี พอใจ เป็นสุข เรียกว่า สุขเวทนา และในระหว่างที่ไม่มีความรู้สึกเป็นสุขที่สะท้อนออกมาจากการได้รับอิทธิพลจากส่วนอื่น เป็นความรู้สึกที่คนอื่นรับรู้และบอกได้ว่าเป็นความรู้สึกอะไร

สัญญา เป็นความจำพวกหนึ่ง เป็นความจำได้ รู้จัก เป็นสิ่งที่ถูกรับรู้ เมื่อมีอะไรเข้ามากระทบอายตนะทั้ง 6 สามารถที่จะจำได้และบอกได้ว่าเป็นสิ่งนั้น สิ่งนี้ความจำได้นี้แสดงถึงว่า ต้องมีการเทียบเคียงเกิดขึ้นระหว่างสิ่งที่เกิดขึ้นใหม่หรือความรู้ใหม่กับสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วหรือความรู้เก่า ถ้าความรู้ใหม่ตรงกับความรู้เก่า เช่น ตาเห็นรูป ถ้าเป็นรูปที่เคยเห็นมาก่อน ก็รู้ทันทีว่าเป็นรูปอะไร หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นไปแตะรส กายไปสัมผัสกับความร้อน เย็น อ่อน แข็ง ใจนึกคิดสิ่งต่าง ๆ หากเป็นสิ่งที่เคยสัมผัสมาก่อนก็จะจำได้ รู้ว่าสิ่งนั้น ๆ เป็นอะไร มีการเปรียบเทียบสิ่งที่เคยรู้กับสิ่งที่รู้ใหม่ เช่น เราเคยเห็นดอกกุหลาบแล้วเวลาผ่านไประยะหนึ่ง แล้วเราก็มีโอกาสดูเห็นดอกกุหลาบอีก มีการเทียบเคียงระหว่างความรู้เก่าและความรู้ใหม่ หากตรงกันก็มีความจำได้เกิดขึ้น อีกตัวอย่าง เช่น เราพบผู้ชายคนหนึ่งซึ่งไม่เคยเห็นหน้า ไม่เคยรู้จักมาก่อน เราก็ไม่สามารถบอกได้ว่าเขาเป็นใคร และหากมีคนแนะนำให้รู้จักกัน และมีโอกาสได้เจอกันเราก็จะบอกได้ทันทีว่าเขาชื่ออะไร การที่เรามีการเทียบเคียงระหว่างความรู้เก่ากับความรู้ใหม่นี้ ทำให้สามารถบอกได้ว่าเป็นสิ่งนั้น สิ่งนี้ ไม่ใช่สิ่งนั้น ไม่ใช่สิ่งนี้ ตามที่เรากำหนดหรือหมายรู้ พระเทพเวที (2532,17) กล่าวไว้ว่า การหมายรู้นี้มีหลายชั้น หมายรู้ไปตามความตกลงอันเนื่องด้วยความรู้สามัญบ้าง เช่นว่า สีต่าง ๆ เขียว ขาว แดง เหลือง เป็นต้น ตามนิยามของโลกของสังคม ของวัฒนธรรมประเพณีเป็นต้นบ้าง เช่นว่า อย่างนี้สุภาพ อย่างนี้สวยงาม

อย่างนั้นถูกระรณนิยม อย่างนี้ผิดธรรมเนียม เป็นต้น ตามนิยมและปรุ้งแต่ง จำเพาะตนบ้าง เช่นว่า
 อย่างนี้สวย อย่างนี้น่าชม อย่างนี้น่าหมั่นไส้ เป็นต้น หมายรู้สองชั้น (แบบสัญลักษณ์) บ้าง เช่นว่า สี
 เขียวแดง หมายถึง มหาวิทยาลัยแห่งหนึ่งเสียงระฆังดังสองครั้ง หมายถึง การกินอาหาร ตลอดจนการ
 ศึกษาอบรมในทางธรรม เช่น หมายรู้ในภาวะไม่เที่ยง หมายรู้ในภาวะที่เป็นอนัตตา เป็นต้น นอกจากนี้
 นี้ท่านยังได้แยกสัญญาณออกเป็น 2 ระดับ คือ

1. สัญญาอย่างสามัญ ซึ่งกำหนดหมายอาการของอารมณ์ที่เกิดขึ้นหรือเป็นไปอยู่ตาม
 ปกติธรรมดาของมัน
2. สัญญาสืบทอดหรือสัญญาอย่างซับซ้อน ที่บางคราวก็ใช้คำเรียกให้ต่างออกไป
 เฉพาะอย่างยิ่ง "ปญฺญาสัญญา" อันหมายถึงสัญญาที่เนื่องด้วยอารมณ์ที่คิดปรุ้งแต่งขึ้นให้ซับซ้อนพิศดาร
 ด้วยแรงผลักดันของตัณหา มานะ และทิฏฐิ

สังขาร คือ เครื่องปรุ้งของจิต ก่อให้เกิดการทำ การพูด การคิด ซึ่งสังขารสามารถแสดงออก
 ได้เป็น 3 ทาง คือ ทางกาย วาจา ใจ ความรู้สึกส่วนที่เป็นความคิดนี้ ไม่ว่าจะเป็นคิดดี คิดเลว คิด
 ชั่วร้าย คิดแบบไหนก็จัดเป็นความคิดทั้งนั้น

สังขาร คือ อาการที่ปรุ้งแต่งของความคิดภายในกับเรื่องภายนอก เมื่อเกิดเรื่องภายนอกขึ้น
 แล้วก็นำไปสู่ความนึกคิดหรือจิตใจอันเป็นเรื่องภายใน แสดงออกโดยการทำ พูด คิด ที่เรียกว่า กรรม
 3 คือ กายกรรม, วชิกรรม, มโนกรรม

1. กายกรรม การกระทำทางกาย เช่น ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม หรือ
 เว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลักทรัพย์ เป็นต้น
2. วชิกรรม การกระทำทางวาจา การกระทำด้วยวาจา ทำกรรมด้วยคำพูด ที่ดี เช่น
 พูดจริง พูดสุภาพ ที่ชั่ว เช่น พูดเท็จ พูดคำหยาบ
3. มโนกรรม การกระทำทางใจ ทางชั่ว เช่น คิดเพ่งเล็งจ้องจะเอาของเขา ทางดี
 เช่น คิดช่วยเหลือผู้อื่น

การกระทำทั้ง 3 ทาง จัดเป็นกรรมเสมอภาคกันหมด จะดีก็ได้ จะชั่วก็ได้ แต่ต้องมีใจเป็น
 ประธานอยู่เสมอ เพราะเป็นที่ตั้งของเจตนา หากกรรมดีแสดงออกมาในทางที่ดีก็เป็นกุศลกรรม แต่ถ้า
 กรรมชั่ว ก็เป็นอกุศลกรรม สังขารเป็นความรู้สึกที่ต่อจากเวทนา เพราะเวทนาเป็นความรู้สึกในขั้นรับ
 เช่น รับรู้แบบสุขสบาย ถูกใจ ทุกข์ เจ็บปวด หรือไม่ก็เฉย ๆ แต่สังขารจะเป็นการแสดงอาการกระทำ
 ตอบอารมณ์คือ ชอบ ไม่ชอบ พอใจ ไม่พอใจ ดังลำดับกระบวนการที่พระพุทธเวทิตได้แสดงไว้ดังนี้
 เช่น

- เห็นรูปที่น่าปรารถนาน่าใคร่ → เกิดความสุขสบาย → ก็ชอบใจ (ต่ออารมณ์นั้น)
 (จักขุ + อัญญารมณ์ → จักขุวิญญาณ) → (สุขเวทนา) → (สังขาร : ราคะ)

- ไฉยน์เสียงที่ไม่น่าปรารถนา → เกิดความไม่สบายใจ → ก็ไม่ชอบใจ (ต่ออารมณ์นั้น)
- (โสตะ + อนิฏฐารมณ์ → โสฺตวิญญาณ → (ทุกขเวทนา) → (สังขาร : โทสะ)
- (พระเทพเวที, 2532 : 19)

จะเห็นว่า สังขารและเวทนามีความเกี่ยวเนื่องกัน เพราะลำพังเพียงเวทนาอย่างเดียว ไม่ดี ไม่ชั่ว โดยตัวของมันเอง ต้องมีการแสดงอาการสนองตอบต่ออารมณ์ โดยสังขาร คือ กายสังขาร วชิสังขาร จิตตสังขาร

1. กายสังขาร

- บังคับปรุงแต่งกาย ได้แก่กลมหายใจเข้าออก
- สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางกาย ได้แก่ กายสัญญาเจตนา หรือความจงใจทางกาย ซึ่งทำให้เกิดกายกรรม

2. วชิสังขาร

- บังคับปรุงแต่งทางวาจา ได้แก่ วิตก (ตริก) และวิจารณ์ (ตรง) ถ้าไม่มีตริกตรงก่อนแล้ว พูดข้อมไม่รู้เรื่อง
- สภาพที่ปรุงแต่ง การกระทำทางวาจา ได้แก่ วชิสัญญาเจตนา คือความจงใจทางวาจา ที่ก่อให้เกิดวจีกรรม

3. จิตตสังขาร

- บังคับปรุงแต่งจิต ได้แก่ สัญญาและเวทนา
- สภาพที่ปรุงแต่ง การกระทำทางใจ ได้แก่ เจตนาที่ก่อให้เกิดมโนกรรม

เวทนาเป็นเพียงการรับสิ่งต่าง ๆ เข้ามาทางวิญญาณแล้วเกิดความรู้สึก (เวทนา) สังขารปรุงแต่งจิตให้แสดงปฏิกิริยาให้เกิดขึ้นภายนอก เครื่องปรุงจิตนี้ มีตัวการสำคัญ นั่นคือ เจตนา เป็นเสมือนหัวหน้าดังนั้น เครื่องปรุงของจิตจะเกิดขึ้นก็อย่างในคราวใดคราวหนึ่ง จะต้องมิจेतนาร่วมอยู่ด้วยเป็นแกนนำเสมอ เจตนาและเครื่องประกอบการปรุงแต่งอื่น ๆ สามารถแต่งจิตให้ดี หรือชั่ว หรือไม่ดี ไม่ชั่ว นอกจากนี้เจตนายังทำให้สังขารชั้นธมีมีความแตกต่างจากชั้นอื่น ๆ ด้วยเจตนาในที่นี้ แปลว่า ความจำนง ความจงใจ ความตั้งใจ นั้นเอง สังขาร เป็นได้ทั้งฝ่ายรับและฝ่ายแสดงออกหรือฝ่ายกระทำต่ออารมณ์

วิญญาณ คือ ความมีสติสัมปชัญญะหรือความตื่นพร้อมที่จะรู้ทันที เมื่ออายตนะภายในกระทบหรือสัมผัสกับอายตนะภายนอก เช่น

อายตนะภายใน	สัมผัส	อายตนะภายนอก	
ตา	+	รูป	→ จักขุวิญญาณ
หู	+	เสียง	→ โสตวิญญาณ
จมูก	+	กลิ่น	→ ฆานวิญญาณ
ลิ้น	+	รส	→ ชิวหาวิญญาณ
กาย	+	โผฏฐัพพะ	→ กายวิญญาณ
ใจ	+	ธรรมารมณ์	→ มโนวิญญาณ

วิญญาณ แปลว่า ความรู้แจ้ง คือรู้แจ้งในอารมณ์ หมายถึง ความรู้ประเภทขึ้นพื้น หรือความรู้ที่เป็นตัวขึ้น เป็นฐานและเป็นทางเดินให้แก่นามขั้นอื่น ๆ เช่น เมื่อได้เห็น ได้ยิน (เกิดวิญญาณขึ้น) รู้สึกสบายใจหรือเจ็บปวด (เวทนา) กำหนดได้ว่าเป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ (สัญญา) จึงคิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ (สังขาร) เช่น ได้ยินเสียงเพลงเกิดความรู้ (วิญญาณ) รู้สึกสบายใจ (เวทนา) หมายรู้ว่าเพลงไพเราะ (สัญญา) ชอบเพลงนั้นและอยากฟังเพลงนั้นซ้ำๆ อีก ฯลฯ (สังขาร) ความรู้ประเภทขึ้นพื้นหรือความรู้ที่เป็นตัวขึ้น เกิดดับต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาควบไปกับนามขั้นอื่นๆ หรือกิจกรรมทุกอย่างภายในจิตใจ เรียกว่า วิญญาณ

วิญญาณ สามารถที่จะแยกความแตกต่างได้ เช่นการเห็นสี แม้จะไม่ได้มีการกำหนดความนั้นคือ สีแดง สีเหลือง แต่วิญญาณก็สามารถแยกความแตกต่างระหว่างสีแดงกับสีเหลืองได้ เพราะวิญญาณรับรู้ความต่างนั้นมีอยู่ สัญญาจึงบอกได้ว่าเป็นนั้น เป็นนี้ สีแดง สีเหลือง เป็นต้น หรือการได้ยินเสียงก็เช่นกัน แม้จะไม่ได้กำหนดว่า เป็นเสียงแหลมหรือเสียงทุ้ม แต่วิญญาณก็รับรู้ถึงความต่างนั้น แล้วสัญญาก็เป็นตัวแสดงบอกให้รู้ว่า เป็นเสียงแหลมหรือเสียงทุ้ม การลิ้มรส เมื่อรับประทานผลไม้ แม้จะไม่ได้กำหนดว่า เป็นรสหวานหรือเปรี้ยว แต่ก็รู้รสที่หวานหรือเปรี้ยวที่แตกต่างกัน และในรสที่หวานหรือเปรี้ยวด้วยกัน แม้จะไม่ได้กำหนดว่า เป็นรสหวานของผลไม้ชนิดใดหรือรสเปรี้ยวของผลไม้ชนิดใด แต่เมื่อลิ้มรสก็ย่อมรู้รสที่ต่างกัน ความรู้อย่างนี้คือวิญญาณ

ความเห็นของผู้ที่เชื่อว่ามีอัตตา คือ มีตัวตนนั้น โดยมากย่อมมีความยึดถืออยู่ในรูปร่าง ในเวทนาบ้าง ในสัญญาบ้าง ในสังขารบ้าง ในวิญญาณบ้างว่า เป็นอัตตาหรือตัวตน

รูปร่างก็ได้แก่รูปกายทั้งหมด ที่ประกอบด้วยอาการต่าง ๆ ทั้งภายนอกและภายใน ในทางสรีรวิทยาเรียกว่า อาการ 32 หรือรูปที่กล่าวไว้ในพุทธปรัชญามี 28 รูป

“ตามตำราศัพท์แล้วว่า ครั้งเดิมทีเดิยวคนเราสังเกตเอาว่า เมื่อหัวใจยังเต้นตุบๆ อยู่ รู้อย่างมีชีวิตหรือยังมีอัตตาตัวตนอยู่ เมื่อดับลมหายใจเสียแล้ว ก็สิ้นชีวิตอัตตาตัวตนก็ดับไป จึงเรียกลมหายใจว่า อัตตา ในสันสกฤตเรียกว่า อาตมัน บาลีก็เป็นอัตตา อาตมันนี้ไปตรงกับศัพท์กริยาในภาษาเยอรมัน

แปลว่า ลมหายใจเหมือนกัน แล้วก็เขียนอ่านว่าอาดมัน เหมือนของสันสกฤต” (สมเด็จพระญาณสังวร, 2532 : 26) แสดงว่าคนสมัยก่อนเข้าใจว่า อัดตาอยู่ที่ลมหายใจ เรียกว่า อัดตาหรืออาดมัน

ความเข้าใจว่าอัดตาอยู่ที่เวทนาทิดว่า ลำพังเพียงรูปแม้จะมีลมหายใจอยู่ ถ้าไม่มีเวทนาจึงยังไม่รู้สึกว่าเป็นสุขหรือทุกข์อย่างไร แต่เพราะเวทนาจึงจะรู้สึกว่าเป็นสุขเป็นทุกข์ ฉะนั้นจึงมีความเข้าใจว่าอัดตาหรืออัดตนอยู่ที่เวทนา

มีความเข้าใจเลื่อนไปถึงสัญญา เห็นว่าลำพังแต่เป็นสุขเป็นทุกข์ แล้วก็ลืมจำอะไรไว้ไม่ได้ ก็ไม่ยังยืนอะไร ความยังยืนมาอยู่ที่ความจำได้หมายรู้ ฉะนั้นสัญญาคือความจำได้หมายรู้จึงเป็นอัดตาหรือตัวตน

ความคิดความเข้าใจก็เลื่อนไปอีกถึงสังขาร ว่าเป็นอัดตาหรือตัวตน ลำพังสัญญาก็ดีแต่จำๆ เท่านั้น ถ้าจำแล้วไม่เอาไปคิดอ่านให้เป็นเรื่องเป็นราวอะไรต่อไป ก็ไม่ได้เรื่องอะไรติดต่อกัน การที่จะเป็นเรื่องราวติดต่อกันก็ต้องมีความคิดปรุงแต่ง

และในที่สุดความคิดก็สืบไปจนถึงว่า วิญญาณนี้เป็นอัดตาตัวตน เพราะมีความคิดว่า วิญญาณ (ใจ) ล่องลอยไปไหนก็ได้ ไปไกลเท่าไรก็ได้ และไปได้อย่างรวดเร็ว เหมือนอย่างเราอยู่ที่ประเทศไทยแต่วิญญาณ (ใจ) ล่องลอยไปไหนก็ได้ ไปไกลเท่าไรก็ได้ และไปได้อย่างรวดเร็ว เช่น เราอยู่ที่ประเทศไทยแต่วิญญาณ (ใจ) ของเราอาจล่องลอยไปถึงประเทศมาเลเซีย และถ้ามีความเข้าใจ เมื่อตายไปแล้ววิญญาณเป็นตัวไปเกิด ก็ยิ่งทำให้มีความเชื่อมากขึ้นว่า วิญญาณนี้เองที่เป็นอัดตา

แต่คำว่าคนในทัศนะของพุทธปรัชญา เป็นเพียงการรวมตัวกันของกลุ่มหรือกองธาตุต่าง ๆ เท่านั้น เมื่อมีเหตุปัจจัยเหมาะสมก็รวมตัวกันเป็นสิ่งต่างๆ เป็นคนขึ้นมาและหากเหตุปัจจัยสลายไป คน สัตว์ สิ่งของ ก็แตกสลายไป หาตัวตนที่แท้ไม่มีและไม่เที่ยงแท้แน่นอน เพราะมันก็มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ซึ่งทางพุทธปรัชญาเรียกลักษณะเช่นนี้ว่า เป็นลักษณะสามัญของสรรพสิ่งที่เรียกว่าไตรลักษณ์ ดังจะอธิบายในรายละเอียดต่อไป

ไตรลักษณ์

สิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ในโลกนี้หรือในจักรวาลนี้มีอยู่อย่างมากมายนับไม่ถ้วน อาจจะมีลักษณะหลายอย่างที่ผิดแผกแตกต่างกัน เช่น สูง ต่ำ คำ ขาว เล็ก ใหญ่ สั้น ยาว กว้าง แคบ หย่าบ ละเอียด สวย ไม่สวย เป็นต้น ลักษณะเหล่านี้ทำให้สิ่งหนึ่งแตกต่างจากอีกสิ่งหนึ่ง เช่น คนสูงข้อมแตกต่างจากคนเตี้ย วัดอุลิตำข้อมแตกต่างจากวัดอุลิตำขาว วัดอุลิตำข้อมแตกต่างจากวัดอุลิตำละเอียด เราสามารถบอกได้ว่า บุคคลนี้หรือสิ่งนี้แตกต่างจากบุคคลนั้นหรือสิ่งนั้นอย่างไร และแม้ในวัตถุชนิดเดียวกัน ก็ไม่เหมือนกัน เป็นก้อนหินเหมือนกันแต่ก็ไม่เหมือนกัน บางก้อนเล็ก บางก้อนใหญ่ และในความเล็ก ความใหญ่ก็มีความหย่าบละเอียดต่างกัน การเกิดขึ้นของก้อนหินจากราฐที่ต่างกัน คนเราก็เช่นกัน

จะมีอะไรบางอย่างที่ทำให้คนหนึ่งต่างจากอีกคนหนึ่ง แม้คู่แข่งก็ยังมีบางอย่างที่แตกต่างกัน ไม่ว่าจะเป็นรูปร่างหรือลักษณะอุปนิสัยใจคอ ความคิด ความรู้สึก

สรรพสิ่งในโลกนี้ถูกจัดไว้เป็นประเภทและชนิดตามลักษณะของมัน เช่น ประเภทของสัตว์ 4 เท้า ได้แก่ ช้าง ม้า วัว ควาย แมว เสือ เป็นต้น แต่ก็มีลักษณะบางอย่างที่ทำให้ช้างแตกต่างจากม้า แมวแตกต่างจากเสือ แม้ในสัตว์ประเภทเดียวกัน เช่น สุนัข จะเห็นว่ามันแตกต่างกันทั้งลักษณะของรูปร่าง สี สายพันธุ์ ซึ่งมีอะไรบางอย่างที่ทำให้เรารู้ถึงความแตกต่างนี้ได้

ความแตกต่างหลายอย่างที่กล่าวมาข้างต้น ทำให้คน สัตว์ สิ่งของประเภทเดียวกันแตกต่างกัน จนบอกได้ว่าเป็นคนละอย่างกันนั้น แต่ตามสภาวะธรรมชาติของสรรพสิ่งทั้งทางรูปธรรมและนามธรรมแล้ว มีสิ่งที่เหมือนกัน คือ ต้องตกอยู่ภายใต้ลักษณะเดียวกัน อันได้แก่ไตรลักษณ์ คือลักษณะที่สำคัญ 3 ประการ ได้แก่ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และความเป็นของมิใช่ตัวตน อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้และไม่มีการเวียน

พุทธพจน์แสดงหลักธรรมไว้ในรูปของกฎไตรลักษณ์ ดังนี้

อนิจจตา คือ ความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง อย่างไม่มีที่สิ้นสุด สรรพสิ่งล้วนแต่อยู่ในสภาวะของความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ซึ่งความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงเป็นไปอย่างละเอียดอ่อนที่สุด จนทำให้คนธรรมดาทั่วไปไม่อาจเห็นด้วยตา ถึงอาการของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงนั้น แต่สามารถเห็นได้จากความเปลี่ยนแปลงที่ผ่านมาแล้วเป็นช่วง ๆ ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้ก็มีการเปลี่ยนแปลงนี้และคิดว่ามันเป็นสิ่งคงที่ แต่ในความจริงการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นตลอดเวลา สรรพสิ่งมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่และสลายไป ไม่มีอะไรเที่ยงแท้แน่นอน เป็นสภาวะที่แท้จริงของโลกและสรรพสิ่ง

รูป คือ ความไม่เที่ยงในรูป สังเกตได้ง่าย ๆ จากตัวของเราเอง ตัวเราเมื่อ 35 ปีที่แล้วกับปีนี้มีอะไรบางอย่างที่เหมือนเดิม สูงขึ้น น้ำหนักมากขึ้น เป็นคนมีเหตุผล จบการศึกษาระดับปริญญาเอก มีครอบครัว มีความรับผิดชอบมากขึ้น มองดูแล้วแทบจะไม่มีอะไรที่เหมือนเดิมเลย เมื่อเวลาผ่านไป วัชเปลี่ยนแปลงไป ทุกสิ่งทุกอย่างก็เปลี่ยนตามไป ตัวอย่างที่มักจะยกกันทั่วไป เช่น การเจริญเติบโตของคน เริ่มตั้งแต่มีการปฏิสนธิในครรภ์มารดา แล้วก็มีการเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ จนคลอดออกมาแล้วก็เจริญเติบโต จากเด็กเป็นวัยรุ่น เป็นผู้ใหญ่ แก่ ผิวหนังเหี่ยวย่น ผมหงอก ฟันหักหรือโยกคลอน หลังโก่งงอ ตาฝ้าฟาง มีดมัว หูตึง ความไวของประสาทสัมผัสเสื่อมซาลง และตายไปในที่สุด การเปลี่ยนแปลงไม่ได้มีเพียงเท่านี้ มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ในทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่มีอะไรคงทนอยู่ได้ กระบวนการเปลี่ยนแปลงนี้เป็นไปตามกฎธรรมชาติ ที่ไม่มีอะไรสามารถหยุดยั้งได้ ทุกสิ่งทุกอย่างหากมีการสังเกตให้ดี จะพบว่ามันเปลี่ยนแปลงทั้งสิ้น เราอาจไม่พบความเปลี่ยนแปลงในระยะเวลานั้นแต่หากเวลาผ่านไปชั่วระยะเวลาหนึ่ง เราจะสังเกตได้ อวัยวะต่างๆ ของร่างกายมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ แต่เป็นไปอย่างช้าๆ เซลล์ผิวหนังกำพำร่าของเรามีการหลุดลอกทุกวัน แต่จะใช้เวลาประมาณ 17 วันจึงหลุดออกหมดและเซลล์ชุดใหม่ก็ขึ้นมาแทนที่ส่วนที่สลายไปและส่วนที่เกิดขึ้นใหม่

ทดแทนก็หลุดออกหมดอีกเช่นกัน เช่นเดียวกับผม ขน เล็บ มีการร่วงหล่นสึกกร่อนอยู่ตลอดเวลา แต่ก็มีกำเกิดขึ้นสำรองแทนที่ หากไม่สังเกตก็จะไม่รู้ถึงการเปลี่ยนแปลงนี้ ความเปลี่ยนแปลงนี้ไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะกับมนุษย์เท่านั้น สิ่งอื่นๆ ที่อยู่รอบตัวมนุษย์ก็มีการเปลี่ยนแปลงเช่นกัน ดวงอาทิตย์ที่เราเห็นมันขึ้นตอนเช้าและตกตอนเย็นนี้ มันก็เปลี่ยนไป จนในที่สุดวันหนึ่งข้างหน้ามันอาจจะสลายไป ไม่มีดวงอาทิตย์เหลืออยู่ในระบบสุริยจักรวาลนี้ก็ได้ แม้แต่ซากพืช ซากสัตว์ ก้อนดิน ก้อนหินที่เราไม่ได้ใส่ใจมัน มันเองก็เปลี่ยนแปลง ซากพืช ซากสัตว์ที่ตายแล้ว ทับถมกันเป็นเวลานานก็เปลี่ยนเป็นน้ำมันบ้าง แร่ธาตุต่าง ๆ บ้าง ใ้มนุษย์ได้นำมันมาใช้ประโยชน์

เรื่องความเปลี่ยนแปลงนี้ นอกจากพุทธปรัชญาแล้ว ก็ได้มีทัศนะของนักปรัชญาตะวันตกท่านหนึ่งที่ได้อธิบายไว้ตรงกันคือ เฮราคลิตุส ซึ่งเป็นผู้สนับสนุนทฤษฎีเรื่องความเปลี่ยนแปลง

“เขาเชื่อว่าสิ่งต่างๆ เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา แม้แต่สิ่งที่เล็กที่สุดก็จะมีการเปลี่ยนแปลง แต่เรามองไม่เห็น.... ไม่มีอะไรในโลกที่จะอยู่ในสภาพคงที่ ทุกสิ่งทุกอย่างรวมทั้งจักรวาล มีการเปลี่ยนแปลงติดต่อกันเป็นอนุกรม การเปลี่ยนแปลงเท่านั้นที่เป็นความจริงนิรันดร.... เพื่อสนับสนุนเหตุผลข้อนี้ เฮราคลิตุสได้อ้าง “ไฟ” ว่าเป็นสสารดั้งเดิมที่มีอยู่ในโลกนี้ เพราะไฟเป็นสิ่งที่มีการเปลี่ยนแปลงชั่วนิรันดร ไม่เคยอยู่นิ่งแม้ชั่วครู่เดียว ทุกสิ่งมีการเปลี่ยนภาวะของมันอยู่เสมอ เขาอธิบายเพิ่มเติมว่า ท่านไม่อาจก้าวข้ามกระแสน้ำที่ไหลได้ถึง 2 ครั้ง เพราะน้ำไหลผ่านไปไม่ขาดสาย หรือ ท่านไม่อาจก้าวไปในกระแสน้ำเดียวกันได้ 2 ครั้ง เพราะน้ำอื่น ๆ กำลังไหลมาหาท่านอยู่” (จำนงค์ ทองประเสริฐ, 2533 : 118-116) ทั้งทัศนะของพุทธปรัชญาและเฮราคลิตุส มีความคล้ายคลึงกันในเรื่องสรรพสิ่งมีการเปลี่ยนแปลง

ความเปลี่ยนแปลงมีอยู่ทุกลมหายใจเข้าออก แต่เป็นไปอย่างช้า ๆ ความเปลี่ยนแปลงนี้ไม่มีทางหมุนกลับได้ มีแต่เดินหน้าอย่างเดียว และเดินไปสู่ความตายสรรพสิ่งเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับสลายไป เราหวังว่าอย่าให้ร่างกายของเราแตกสลายหรือเจ็บไข้ได้ป่วย ข้อมเป็นไปไม่ได้ สิ่งของที่เราเพิ่งได้มาใหม่ หวังให้คงอยู่อย่างนั้น ไม่เก่าไม่สลาย ไม่มีทางเป็นไปไม่ได้ แม้จะรักษาเอาไว้อย่างดี ก็มีอันจะต้องเก่าและพังไปในที่สุด ในโลกและจักรวาลนี้ไม่มีสิ่งที่จะคงทนอยู่ได้โดยไม่เปลี่ยนแปลง

เรารู้ว่ามีการเปลี่ยนแปลง เพราะอาศัยการรับรู้โดยใช้ประสาทสัมผัส ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ แต่การเปลี่ยนแปลงไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะภายนอกเท่านั้น แต่ยังเกิดกับประสาทสัมผัสของเราด้วย เรียกได้ว่าการเปลี่ยนแปลงทั้งภายนอกและภายใน เช่นคนที่เคยอ่านหนังสือได้ในระยะปกติ แต่เมื่อวัยล่วงเข้า 40 ปี จำเป็นต้องใส่แว่นตาเข้าช่วย มิฉะนั้นจะอ่านหนังสือไม่ได้ หากมีประสาทตา ความคงทนก็ไม่จำเป็นต้องสวมแว่นตา และการที่เราสามารถบอกได้ว่าสิ่งนี้มีความเก่าหรือใหม่ นั้นเป็นเพราะการเห็นสีเป็นสิ่งสำคัญ อาจจะพูดได้ว่า การที่เราเห็นวัตถุสิ่งของต่างๆ ได้นั้นเพราะมีสี หากอยู่ในที่มืดเราไม่อาจมองเห็นวัตถุนั้นได้ แม้ว่าวัตถุนั้นจะมีอยู่ แต่เราก็ยืนยันไม่ได้ว่ามีอยู่อย่างแน่นอน เพราะเรามองไม่เห็น (สี)

สีเป็นรูปที่มีอยู่ในวัตถุสิ่งของต่างๆ เราทราบกันดีว่าวัตถุสิ่งของต่างๆ ไม่เพียงมีการเสื่อมสลายเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา เมื่อสีเป็นรูปที่มีอยู่ในวัตถุ สีก็ต้องไม่เที่ยงด้วยเช่นเดียวกับวัตถุ เลยทำให้เราทราบได้ถึงการเปลี่ยนแปลงของวัตถุว่ามีความแก่ลง หากเราไม่ทราบความจริงข้อนี้ ก็จะทำให้เกิดความยึดมั่นและยึดติดในลัทธิธรรมะต่างๆ เป็นเหตุนำมาซึ่งความยินดียินดีร้ายต่างๆ เช่นที่ปรากฏเป็นปัญหาใหญ่ในบางประเทศ เกิดสงครามระหว่างชาติเรื่องผิวพรรณ เพราะเขาไม่เข้าใจและเห็นความจริงอย่างชัดเจนข้อนี้ จนกระทั่งละความยึดมั่นได้

แม้ว่าเราจะเห็นสีอยู่ตลอดเวลา เราก็ไม่เคยรู้เลยว่า สิ่งที่เราเห็นทางตานั้นเป็นแต่สิ่งที่ติดอยู่กับวัตถุสิ่งของต่างๆ วัตถุสิ่งของต่างๆ ย่อมจะต้องเก่าไป เปลี่ยนแปลง แดกสลายไป สีก็ย่อมมีการเปลี่ยนแปลง แดกสลายไปด้วย การที่เราเห็นว่า โตะตัวนี้แก่ลงไป เพราะเห็นว่าสีของมันซีดลง หรือเพราะเราเห็นสีของโตะเปลี่ยนไป จึงรู้ว่าโตะตัวนี้แก่ลง ตัวอย่างความไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงนี้ดังปรากฏใน มัชฌิมนิกาย อุปริปัญญาสกั สฬายตนวรรค นันทโกวาทสูตร ข้อ 768-794 มีข้อความว่า

“สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่พระวิหารเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตพระนครสาวัตถี พระมหาประสาปติโคตมิพร้อมด้วยภิกษุณี ประมาณ 500 รูป เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคยังที่ประทับ กราบทูลขอให้พระองค์ทรงตั้งสอนภิกษุณี พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า วันนี้เป็นเวรพระภิกษุรูปใด เพราะสมัยนั้นภิกษุเถระทั้งหลายยอมโอวาทภิกษุณีโดยเป็นเวรกัน ท่านพระอนาถกราบทูลว่า ภิกษุทั้งปวงทำเวรโอวาทภิกษุณีโดยเป็นเวรกันหมดแล้ว แต่ท่านพระนันทกะรูปนี้ ไม่ปรารถนาจะโอวาทภิกษุณีโดยเป็นเวรกัน พระผู้มีพระภาคจึงตรัสให้ท่านพระนันทกะโอวาทตั้งสอนภิกษุณี ท่านพระนันทกะก็ได้เข้าไปในวิหารราชการามแสดงธรรมแก่ภิกษุณี แต่ก่อนที่ท่านจะแสดงธรรม ท่านกล่าวว่าจักต้องมีข้อสอบถามกัน ในข้อสอบถามนั้น ถ้าภิกษุณีทั้งหลายรู้หึงตอบว่ารู้ ไม่รู้หึงตอบว่าไม่รู้ หรือเมื่อมีความเคลือบแคลงสงสัยหึงทวนถามในเรื่องนั้นว่า ข้อนี้เป็นอย่างไร ข้อนี้มีเนื้อความอย่างไร ซึ่งภิกษุณีพวกนั้นก็รับคำ ในนันทโกวาทสูตรกล่าวถึงเรื่อง ความไม่เที่ยงของสังขาร อุปมาเหมือนประทีปน้ำมันที่กำลังติดไฟอยู่ น้ำมันก็ไม่เที่ยง ไส้ก็ไม่เที่ยง เปลวไฟก็ไม่เที่ยง แสงสว่างก็ไม่เที่ยง ในนันทโกวาทสูตรท่านยังอุปมา ให้เห็นถึงความไม่เที่ยงของสิ่งทั้งหลายที่เกิดขึ้นว่า เปรียบเหมือนต้นไม้อายุที่มีแก่นตั้งอยู่ รากก็ไม่เที่ยง แปรปรวนไปเป็นธรรมดา ลำต้นก็ไม่เที่ยง แปรปรวนไปเป็นธรรมดา กิ่งและใบก็ไม่เที่ยง แปรปรวนไปเป็นธรรมดา เงามก็ไม่เที่ยง แปรปรวนไปเป็นธรรมดา”

ซึ่งจะเห็นได้ว่าการอุปมานี้ไม่ได้กล่าวถึงส่วนใดส่วนหนึ่งว่าไม่เที่ยง แต่กล่าวถึงทั้งหมดที่เป็นเหตุปัจจัยกันและกัน เมื่อสิ่งหนึ่งไม่เที่ยง สิ่งที่อยู่อาศัยถึงอื่นหรือขึ้นอยู่กับสิ่งอื่นก็ไม่เที่ยงเช่นเดียวกัน เมื่อน้ำมันและไส้ไม่เที่ยง เปลวไฟหรือแสงสว่างก็ดี ก็ย่อมไม่เที่ยง เมื่อน้ำมันและไส้หมดไป แสงสว่างก็ต้องดับไปด้วย และถึงแม้ว่าในขณะที่เปลวไฟยังปรากฏอยู่ เปลวไฟและแสงสว่างดับไปและเกิดต่ออยู่เรื่อยๆ ทุกขณะจนกว่าน้ำมันและไส้จะหมดไป เปลวไฟและแสงสว่างจึงดับหมดสิ้นไปด้วย

แสดงให้เห็นว่า ในทุกสิ่งที่มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา แม้เปลวไฟที่ดูถูกโชนอยู่เสมอ แต่ในความเป็นจริงแล้วมีการเกิดดับติดต่อกันทุกขณะ ซึ่งเราไม่สามารถมองเห็น ต้นไม้ใหญ่ ที่ยกมากล่าวอุปมาไว้ก็เช่นกัน นอกจากราก ลำต้น และกิ่งใบไม้เพียง แล้ว เงามของต้นไม้นั้นก็ย่อมไม่เที่ยงด้วย ซึ่งข้อนี้จะเห็นได้ว่า ไม่ว่าจะป็นสิ่งใดที่ปรากฏให้เห็นได้ สิ่งที่ปรากฏให้เห็นนั้นก็ย่อมเป็นแต่เพียงสัณฐานวรรณะต่างๆ เท่านั้นเอง

รูปในพุทธศาสนามีทั้งหมด 28 รูป แต่ละรูปนั้นมีความไม่เที่ยง มีลักษณะแตกต่างกันของแต่ละรูป แต่สิ่งที่ปรากฏให้เราเห็นเป็นรูปรวมๆ แบ่งเป็นหลายลักษณะหลายประเภท เป็นบุคคล สัตว์ วัตถุ สิ่งนั้นสิ่งนี้ จนทำให้เข้าใจผิดและยึดมั่นถือมั่นในสิ่งต่างๆ ว่าเป็นอย่างปรากฏนั้นจริงๆ ในความเป็นจริงแล้วรูปทั้งหมดหาได้เป็นอย่างที่เรารับรู้กันในคนธรรมดาทั่วไปไม่ ในสิ่งๆ หนึ่งประกอบขึ้นจากรูปมากมายหลายรูปมิใช่เป็นรูปเดียวตามที่เห็นและเข้าใจ ดังที่เกิดความยึดมั่นถือมั่นในคนทั่วไปไปปัจจุบันนี้

นอกจากสังขารในส่วนที่เป็นรูปธรรมตามที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ก็ยังมีในส่วนที่เป็นนามธรรมอีก ได้แก่เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ที่มีความไม่เที่ยง

เวทนา ซึ่งหมายถึงอารมณ์ความรู้สึก ซึ่งมี 3 อย่าง คือ สุข ทุกข์ และความรู้สึกเฉยๆ ในวันหนึ่งๆ คนเราจะเกิดอารมณ์ความรู้สึกทั้ง 3 อย่างนี้ เกิดขึ้นสลับกันไป บางทีก็สุข บางทีก็ทุกข์และบางเสี้ยววินาทีก็เฉยๆ ความรู้สึกแต่ละอย่างอาจจะไม่เท่ากัน บางทีอาจจะมีความสุขมากกว่าความทุกข์ บางทีก็มีความทุกข์มากกว่าความสุข และในบางขณะที่ไม่ได้คิดอะไรก็รู้สึกเฉยๆ เราจะทราบความรู้สึกของคนอื่นว่ารู้สึกอย่างไรในขณะนั้น ได้จากการสังเกตใบหน้า หากมีความสุขก็จะยิ้มแย้มแจ่มใส พุดจาด้วยคำไพเราะ ถ้าหากมีความทุกข์ใบหน้าจะเศร้าหมองไม่หัวเราะร่าเริงพุดจาก็ไม่น่าฟัง เหล่านี้เป็นต้น ความรู้สึกที่เกิดขึ้นมานี้ไม่แน่นอน คนที่มีความสุข สนุกสนานร่าเริงยิ้มแย้ม เขาไม่ได้เป็นเช่นนั้นตลอดไป บางทีเขาก็มีอารมณ์ทุกข์บ้าง หรือมีเวลาที่หยุดยิ้มบ้าง คือเฉยๆ ไม่มีใครที่จะยิ้มหรือมีความสุขตลอดไป หรือโศกเศร้ามีความทุกข์ตลอดไป เมื่ออารมณ์หนึ่งหายไปอีกอารมณ์ก็จะเข้ามาแทนที่ เป็นอย่างนี้ตลอดทุกวัน ทั้งชีวิตของปุถุชนทั้งหลาย และอารมณ์ความรู้สึกทั้งสามอย่างนี้ก็ไม่ได้เกิดขึ้นพร้อมๆ กัน มันจึงมีความเปลี่ยนแปลง เป็นของไม่เที่ยงแท้ จะไปยึดติดอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งไม่ได้ หากอยู่ในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งนาน ๆ เดียวจะถูกหาว่าเป็นคนไม่ปกติ

สัญญา คือ การจำได้หมายรู้ แบ่งตามการรับรู้เป็น 6 ทาง ได้แก่ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ การจำได้หมายรู้นี้เป็นของไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงเสมอเช่นกันเพราะความจำของเรามีเพียงชั่วขณะหนึ่งเท่านั้น ไม่ใช่ตลอดไป จำได้แล้วก็ลืม พอลืมแล้วก็จำได้ใหม่อีก เวียนอยู่อย่างนี้ และนอกจากประสาทสัมผัสจะเป็นสิ่งไม่เที่ยงแท้แน่นอนแล้ว สิ่งที่มากระทบก็ไม่เที่ยงแท้แน่นอนเช่นกัน และเปลี่ยนเข้ามาให้รับรู้มากมายเช่น

รูปสัญญา ความหมายรูปรูปเช่นว่า คำ แดง เขียว เหลือง เป็นต้น เราไม่ได้รับรู้เฉพาะรูปคำอย่างเดียว เดี่ยวเราก็ต้องรูปรูปเขียว แล้วก็รูปแดง เมื่อการรับรู้ต้องเปลี่ยนไปเช่นนี้เรื่อยๆ จึงไม่สามารถที่จะจำได้ทั้งหมด เลยต้องลืมไปบ้าง

สัทสัญญา ความหมายรูเสียง เช่นว่า ดั่ง เบา ทุ้ม แหลม เป็นต้น เสียงที่ผ่านเข้ามาทางประสาทหูก็เหมือนกัน มีความดัง เบา ทุ้ม แหลม สลับกันเข้ามาและประสาทหูเองบางครั้งก็ไม่มีประสิทธิภาพพอที่จะได้ยินอย่างคนปกติทั่วไป จะหาความแน่นอนจากส่วนนี้ไม่ได้

คันธสัญญา ความหมายรูกลิ่น กลิ่นที่มีอยู่มีมากมายทั้งหอมและเหม็นและในวันหนึ่งๆ ได้กลิ่นสารพัด บางอย่างก็กลิ่นคล้าย ๆ กัน จึงทำให้เกิดความสับสนได้ จึงไม่มีความเที่ยงแท้แน่นอน

รสสัญญา ความรูรส เช่นว่า หวาน เค็ม เปรี้ยว ขม เป็นต้น ในรสหวานนั้นก็มียู้อย่างมากมาย เช่นหวานน้ำตาลมะพร้าว น้ำตาลอ้อยซึ่งแตกต่างกัน ผลไม้ที่มีรสเปรี้ยวก็เปรี้ยวแตกต่างกัน เช่นเปรี้ยวมะนาว เปรี้ยวมะขาม พอกินมะนาว เดียวก็ไปกินน้ำตาลการรูรสก็เปลี่ยนไป

เพราะเรารับรู้ในสิ่งแตกต่างหลากหลาย อารมณ์ความรู้สึกและการจำได้หมายรู้จึงแตกต่างกันไป ตามสิ่งที่มากระทบประสาทสัมผัสในขณะนั้นๆ ไม่ว่าจะเป็นความงาม ความน่าเกลียด สูง ต่ำ คำยาว เสียงดัง เสียงเบา ความร้อน ความเย็น ความอ่อน ความแข็ง ฯลฯ เหล่านี้ล้วนมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ในสิ่งหนึ่ง ๆ เมื่อเวลาเปลี่ยนไป มีการเปลี่ยนแปลงจากสิ่งที่เคยงดงาม กลายเป็นสิ่งที่น่าเกลียดไม่อยากจะรับรู้ แต่เราก็ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ยังมีสิ่งต่างๆ อีกมากมาย ที่ไม่อยากจะรู้แต่ก็ต้องรู้ แต่เราก็ไม่สามารถที่จะจำสิ่งต่างๆ เหล่านั้นได้หมด เพราะสิ่งหนึ่งที่ดูเหมือนว่าเป็นสิ่งเดียวกันนั้น ยังมีการเปลี่ยนแปลงไป และสรรพสิ่งต่างๆ มียู้อย่างมากมายจึงเป็นเรื่องธรรมดาที่ไม่สามารถจะจดจำได้ทั้งหมดเมื่อมีการรับรู้ และลืมเลือนไป มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นตลอดเวลากับทุกสรรพสิ่งการจำได้หมายรู้ของเรามีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เป็นของไม่เที่ยง เป็นอนิจจัง

สังขาร คือ เจตสิกธรรมอันปรุงแต่งจิตให้ดีบ้าง ชั่วบ้าง ก็เป็นของไม่เที่ยง เช่นกัน เพราะเกิดขึ้นชั่วคราว ตั้งอยู่ชั่วคราว แล้วก็ดับไป และเกิดขึ้นใหม่อีกตามเหตุปัจจัยอันเหมาะสม

วิญญาณ คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ ผ่านทางอายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นของไม่เที่ยง เกิดขึ้นเพราะมีเหตุปัจจัย และดับไปเมื่อหมดเหตุปัจจัย เมื่อมีเหตุปัจจัยใหม่ก็เกิดขึ้นอีก เช่น ตาของเราสมบุรณ์ดี มีการกระทบกับสิ่งภายนอกอย่างประจวบเหมาะ จึงเกิดวิญญาณขึ้น หากขาดปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งก็ไม่เกิดการรับรู้ทางวิญญาณขึ้น

สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เพราะขึ้นกับเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เมื่อเหตุปัจจัยเปลี่ยนไป สังขารก็ต้องเปลี่ยนไปหากเหตุปัจจัยดับสลาย สังขารก็จะคงทนอยู่ไม่ได้ สังขารต้องสลายไปตามเหตุปัจจัยนั้นด้วย จึงหาความเที่ยงแท้แน่นอนไม่ได้เลย ดังพระบาลีว่า

อนิจจา วต สงฺขารา อุปปาทวยธมฺมิโน
 อุปปชชิตฺวา นฺรชฺชนตฺติ เตสํ รูปสโม สุโข" (ที.มหา.10/181)

แปลว่า สิ่งขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดาเกิดขึ้นแล้วดับไป การสงบสังขารเหล่านั้นเสียได้เป็นสุข

“ความเปลี่ยนแปลงนั้น มีอยู่ทุกลมหายใจเข้าออก แต่เป็นไปอย่างช้าๆ แม้นามธรรม คือ จิตหรือวิญญาณก็ไม่เที่ยง มีการเกิดดับเหมือนกัน และเกิดดับอยู่ทุกขณะ แต่มีสติ คือ ความสืบทอด เชื่อมเอาไว้ จึงค่อนข้างจะเห็นได้ยากกว่าความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปของร่างกาย” (วลิน อินทสระ, 2528 : 123)

เกี่ยวกับความไม่เที่ยงของกายกับความไม่เที่ยงของจิตหรือวิญญาณนั้น พระพุทธเจ้าตรัสว่า ความไม่เที่ยงของกายเห็นได้ง่ายกว่า เบื่อหน่ายได้ง่ายกว่า ส่วนความไม่เที่ยงของจิตหรือวิญญาณ นั้นเห็นได้ยาก พระพุทธพจน์มีดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ปุณฺณผู้มีได้สติพึงเบื่อหน่ายได้บ้าง คลายกำหนดได้บ้าง พ้นไปได้บ้าง ใน กายอันประกอบด้วยธาตุ 4 นี้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะความเจริญก็ดี ความเสื่อมก็ดี ความเกิดขึ้นก็ดี ความแตกดับก็ดี แห่งกายยังพอเห็นได้ ฉะนั้นปุณฺณผู้มีได้สติจึงเบื่อหน่ายเป็นต้นได้บ้าง

แต่ธรรมชาติที่เรียกว่าจิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้างนั้น ปุณฺณผู้มีได้สติไม่สามารถเบื่อ หน่าย คลายกำหนดและพ้นไปได้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะปุณฺณเข้าไปยึดถือว่าเป็นของเรา เรา เป็นนั้น จึงไม่สามารถเบื่อหน่ายเป็นต้นได้เลย” (ส. นี. 16/114)

ทุกข์ตา คือ ความต้องการทำลาย ลึ้นไป แดกดับไปของสิ่งทั้งปวง (สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา) ไม่ว่าจะเป็สิ่งขารที่มีชีวิตวิญญาณหรือไม่มีชีวิตวิญญาณ เช่น การชำรุดทรุดโทรมของ บ้าน รถ โต๊ะ เก้าอี้ หนังสือ สมุด เป็นต้น

วลิน อินทสระ อ้างถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้จำแนกทุกข์ไว้ 10 ประเภท คือ

1. สภาวะทุกข์ ทุกข์ตามสภาพสังขาร ได้แก่ ความเกิด ความแก่ ความตาย ความเกิดเป็น ทุกข์เพราะต้องเสี่ยงอันตรายทั้งเด็กและมารดา ทั้งในขณะที่อยู่ในครรภ์ต้องระมัดระวังไม่ให้เด็กได้รับ ความกระทบกระเทือน พอถึงเวลาเกิดผู้เป็นมารดาก็ได้รับความเจ็บปวด ในรายที่คลอดยาก ทั้งเด็ก และมารดา ได้รับความทุกข์ทรมานอย่างแสนสาหัส เด็กตายขณะคลอดก็มี บางรายก็ตายตั้งแต่อยู่ใน ครรภ์ และพอคลอดออกมาแล้ว ก็เริ่มมีความทุกข์อีก ทุกข์ในความหิวกระหาย ขับถ่าย หลับนอน และเด็กเมื่อคลอดออกมาแล้วยังต้องการการดูแลช่วยเหลือ เพื่อการรอดชีวิตนอกจากเด็กจะทุกข์แล้ว ยังสร้างความทุกข์กังวลให้กับพ่อแม่ ญาติพี่น้องใกล้ชิดอีกเรียกว่าความเกิดเป็นทุกข์โดยแท้ ส่วน ความแก่และความตายเป็นทุกข์อย่างไร ก็ปรากฏแจ่มแจ้งแก่คนทั่วไปอยู่แล้ว

2. ปกิณณกทุกข์หรือปกิณณทุกข์ แปลว่า ทุกข์จรหรือทุกข์เบ็ดเตล็ด ได้แก่ความทุกข์กาย ทุกข์ใจ ความโศกเศร้า รำพัน คับแค้นใจ อันเกิดขึ้นเพราะต้องพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักบ้าง ประสบกับสิ่งอันไม่พึงปรารถนาบ้าง เพราะเสื่อมญาติเสื่อมทรัพย์บ้าง ปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สิ่งนั้น

ตามต้องการบ้าง ถ้าเราพิจารณาดูให้ดีๆ จะเห็นว่า ความทุกข์ประเภทนี้มีอยู่แทบทุกวัน บางคนมีแทบทุกวัน บางคนมีทุกวันและวันละมาก ๆ จนเกือบทนไม่ไหว หรือทนไม่ไหวถึงกับเป็นบ้าไปก็มี ไม่มีใครรอดพ้นจากความทุกข์ประเภทนี้ได้ไม่ว่าจะเป็นเศรษฐีหรือยาก

3. นิพัตถทุกข์ แปลว่าทุกข์เนื่องนิบัติ ได้แก่ความทุกข์อันเกิดจากความร้อน หนาว หิว กระจาย ขับถ่าย ในเรื่องนิพัตถทุกข์นี้ วสัน อินทสระได้ยกเอาแนวคิดของศาสตราจารย์นายแพทย์ อวย เกตุสิงห์ ที่ได้อธิบายนิพัตถทุกข์ตามแนวทางสรีรวิทยา มากกล่าวไว้ว่า

“พอคลอดออกมา เด็กก็จุกคั่งนมแล้ว เป็นการยากที่จะบอกวาเด็กมีความหิวหรือ กระจายก่อน แต่ถ้าคิดตามเหตุผลก็น่าจะลงความเห็นวา ความกระจายคงเกิดขึ้นก่อน ความหิวเกิดขึ้น เมื่อต้องการอาหาร ระหว่างอยู่ในครรภ์เด็กได้รับอาหารเพียงพอและคงมีสำรองอยู่บ้าง เมื่อคลอดออกมาใหม่ ๆ จึงไม่น่าจะหิว ในอีกทางหนึ่งเด็กเกิดใหม่มีความต้องการน้ำมาก เพราะร่างกายจะต้องพองขึ้น เนื่องจากภายหลังคลอดร่างกายของเด็กได้รับการกดหรือบีบน้อยกว่าขณะอยู่ในครรภ์ ชาวบ้านมักจะกล่าวว่าเด็กเกิดใหม่นั้นพองลม เพราะตัวโตขึ้นอย่างรวดเร็วภายหลังคลอด แต่ที่จริงร่างกายจะพองได้นั้นต้องอาศัยน้ำ เพราะฉะนั้นน่าจะลงความเห็นวา เด็กเกิดใหม่น่าจะมีความกระจายก่อนมีความหิว เพราะต้องการน้ำมาก”

ตามหลักสรีรวิทยา ความหิวกับความกระจายเป็นเรื่องที่สลับซับซ้อนมาก ความกระจายเกิดขึ้นเมื่อร่างกายขาดน้ำ ไม่ว่าจะด้วยเหตุใด อาจเป็นเพราะอดน้ำหรือเพราะกินอาหารรสจัด หรือเพราะเหตุอื่น ตามธรรมชาติปากแห้งและคอแห้งมักเป็นเหตุให้รู้สึกกระจายน้ำ นักวิทยาศาสตร์พบว่า มีศูนย์ประสาทอยู่โดยเฉพาะที่ทำให้เกิดอาการนี้อยู่ในส่วนกลางของสมองที่เรียกว่า ฮัยโปทาลามัส ถ้ากระตุ้นส่วนนี้โดยวิธีที่เหมาะสมจะทำให้สัตว์ทดลองดื่มน้ำในปริมาณมาก จึงเข้าใจกันว่าตรงนั้นเป็นที่ตั้งของศูนย์กระจายน้ำ กล่าวคือถ้าถูกกระตุ้น ทำให้เบื่ออาหารหรือหยุดกินอาหาร แต่ถ้าถูกทำลายกลับทำให้กินอาหารมาก เชื่อกันว่าศูนย์นี้เป็น ศูนย์อิม ถูกกระตุ้นก็กด ศูนย์กิน สัตว์จึงหยุดกินอาหาร พอกระเพาะอาหารว่าง มันเริ่มทำงาน ความรู้สึกหิว เป็นคนละอย่างกับความอยากกิน บางทีไม่หิวแต่ก็ยังอยาก บางทีหิวแต่ไม่อยาก เข้าใจว่าความอยากเป็นผลของเหตุหลายอย่างรวมกันสำหรับศูนย์ประสาททั้ง 3 อย่างที่กล่าวมานี้ ทำงานอย่างเสรีไม่ขึ้นกับความนึกคิด ถ้ามีเหตุก็เริ่มทำงาน ถ้าหมดเหตุก็หยุดทำงาน ความหิวหรือความกระจายเพียงเล็กน้อยชวนให้ใจหงุดหงิดหรือปั่นป่วน ถ้าหิวมากกระจายมากก็เป็นทุกข์มาก ถึงแม้ว่าผู้ที่ฝึกหัดดีแล้ว อาจข่มความเดือดร้อนเช่นนี้ได้เป็นการชั่วคราว ในที่สุดจะต้องยอมแพ้โดยกินหรือดื่มเพื่อให้สิ้นสุด ส่วนคนทั่วไปนั้น เมื่อหิวหรือกระจายก็ดับเสียด้วยการกินหรือดื่ม ทำให้ไม่ค่อยรู้สึกว่าเป็นทุกข์ แต่ถ้าเมื่อใดไม่อาจตอบสนองความเรียกร้องได้ เมื่อนั้นจึงได้ลำบากกว่าทั้งสองอย่างนี้เป็นทุกข์หนัก หรือแม้หนักที่สุดได้เหมือนกัน